

ПО СЛЕДИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ ВЪВ ФРАНЦИЯ

Желю Авджиев

Първите контакти между българи и французи се губят някъде в Средновековието. . . След Велката френска революция, разтърсила умовете на цял свят, могат да се открият у нас повече отзвучи (поради робството те са далечни и косвени) от борбите на френския народ за свобода и социална справедливост, от идейните търсения на френското общество. Но фактите от прякото и конкретно запознаване с френската литература и първите допири и видими нейни влияния върху отделни обществени и литературни дейци, главно онези, които са учили или живели във Франция, са от средата на XIX век. И тези допири и влияния са твърде разнообразни, минават през различни етапи, имат своя интересна история. . .

В настоящите бележки се спираме на онези наши писатели от периода след Освобождението на България от турско робство до към Първата световна война, които са учили във френски училища, живели са във Франция и са започнали творческия си път във френска среда при непосредственото запознаване и въздействие на френската култура и литература. И още нещо — интересуват ни преди всичко конкретните факти от това запознаване: съответния град и университет, студентска среда и първи срещи с чуждите писатели, сътрудничеството във френския печат и т. н., необходими както за обогатяване на гражданската биография на писателите, така, разбира се, и за по-пълното изясняване на първите им литературни стъпки и изобщо за творческия им образ. Впечатленията са резултат главно от посещението на местата, където са пребивавали и учили българските писатели, от онези малко следи, които изминалите десетилетия са пощадили. . . Би могло да се отбележи предварително и следното: и при най-непосредственото въздействие на френската обществена и културна среда, и при най-силното влияние на разнообразната френска литература върху нашите писатели, те не изгубват собствения си национално-индивидуален облик на творци. Дори когато, особено в годините непосредствено преди Първата световна война, в стиховете на нашите поети, увлечени в символизма, прозвучават тонове или се появяват образи, съвсем подобни на тези у френските им учители, те все пак успяват да запазят българското си лице. . .

СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ

Последните дни на Октомври 1875 г. . . В Юридическия факултет на старинния университет (Université Bonches de Rhône), в красивия център (древна столица) на Прованс — Екс ан Прованс (Aix en Provence) се записва и българинът, поданик на Турската империя, Стоян Михайловски. Сред шумните студентски групи се откроява с малко необичайния за деветнадесетгодишната си възраст сериозен вид и фигурата на този непознат младеж, когото обаче всички считат за французин, защото така уважава с отличния си френски език. И в това няма нищо чудно, тъй като няколкогодишното учение (1868—1872) в Истанбулския френски лицей (Lycée Impérial Ottoman) му дава възможност не само да усвои езика, но да се запознае с историята и литературата на френския народ. Освен това за незавършените му двадесет години неговият „житейски опит“ и „литературен стаж“ не са малки. Така, без да успее да завърши лицей, той се отправя за град Доиран, където учителствува две години (1872—1874). Изправен лице с лице с

крещящите неправди в робската действителност, младият патриот излиза на открита борба срещу противобългарските замисли и действия на гръцкия владика Милетий, за което, разбира се, е преследван и затварян. Литературен израз на обзелите го чувства и настроения и едно своеобразно отъмщение на омразия и коварен Милетий (наречен в нестръхните стихове „крокодил“) намираме в отпечатаната през 1874 г. в сп. „Читалище“ сатира „На един гръцки владика, който ме наричаше безбожник“. Дори две години преди това шестнадесетгодишният лицеист публикува също така в „Читалище“ сказка за „Нравствеността на народа“. . . В редица други стихотворения на юношата от това време обаче откриваме и много мрачни мисли и раздвоеност, отчаяние и възхвала дори на смъртта: „Смъртното ми легло“, „Ниший духом съм аз“ и др., печатани в цариградските български издания „Читалище“, „Ден“ и „Век“.

И тези две линии — борческо-патриотичната и субективно пессимистичната, по които се извяват постично чувствата и настроенията на начеващия поет, имат своите корени в особено-стите на оформящата се личност, в странностите на изграждащия се характер и мироглед на юношата. Много често и съвсем неочаквано той заменя обществената активност със затваряне в себе си, борческите настроения с примирение. След смелата борба срещу гръцкия владика например младият патриот преживява душевна криза и цяла година живее обзет от пессимистични настроения. Поради особените условия и обстановка в сравнително богатото чорбаджийско семейство от Елена или под въздействието на склонния към самовглъбяване и размисли баща — известният книжовник и учител Никола Михайловски — малкият Стоян започва да изоставя детските игри и да се зачита в бащините си книги, да се замисля дори над проблемите за доброто и злото и по други толкова необичайни за детската възраст въпроси, да страни от другарчетата си, да се отдава на размишления. . . И в Цариград привикналият към уединяване лицеист е обществено индиферентен, почти няма приятели, а преподавателите му французи и на първо място възпитателят Гране, утвърждават и засилват неговите интереси към книгите, увеличат го и в древната класическа култура и в тъй разнообразната френска литература, главно от XVII и XVIII векове, за да станат френските писатели-морализатори и религиозни мислители от тази епоха най-близки и любими автори на впечатлителния юноша. . . Същевременно култивират у него една висока нравственост и съзнание за собствено достойнство, чувство за справедливост и стремеж към търсене на истината. И затова сблъскването с насилията и несправдите, особено към собствения народ, извеждат младежа от пасивността и в истински патриотичен порив той се впуска да защитава правдата, да помогне на поробените си братя.

Изобщо било поради въздействието на посочената семейна и обществена среда, било поради влиянието още в лиця на твърде пъстрата подравствените си проблеми френска литература и на толкова противоречивите и просто необясними понякога събития и тенденции във френската история — в гражданското поведение и в литературните схващания на Михайловски още от юношеството му се оформя една двойственост и противоречивост: ту бунтарски смели изблици на негодуване, ту религиозно примирение и отпадане; ту борческо-демократични постъпки, ту аристократични и индивидуалистични жестове. . . На пръв поглед сякаш свобода и богатство на помислите и действията, но същност нестабилност и непоследователност.

Как се развива гражданското съзнание и литературните интереси на Михайловски в Екс ан Прованс? Да се опитаме да потърсим някакви следи. . .

Топлият февруарски ден на 1968 г. — близо един век след пристигането и следването на младия поет — прави разходката из града приятна и увлекателна. Но ако впечатлението от характерните, овехтели от вековете провансалски жилища и обществени постройки е силно и заинтригуващо, не може да се каже, че движението днес в старинния център и по 3—4-метровите стръмни и криволичещи улички и полозинетровите тротоари, при непрестанния поток от коли, е между най-приятните. Ето малкият университетски площад, толкова малък, че ако не е бюстът на Пейрес (Peirese) — астроном, математик и събирач на старини — работил и починал в Екс (1580—1637), едва ли би се разграничил от другите части на тясната уличка. А и старата университетска сграда не се отличава с особена импозантност и по размери и по архитектура, особено като се съпостави с илюдиращата се от другата страна катедрала с кула Сен Совьор (Saint Sauveur). Няколко века притежание на фамилията д'Опед (d'Oppède) от средата на XIX век сградата преминава на основания още през 1409 г. университет с неговите два факултета — юри-

дически и филологически. Тук е била и университетската библиотека. Оказа се обаче, че сега се помещава само Центърът за политически и административни науки (Centre d'Etudes Politiques et Administratives). От десетина години ректоратът и Юридическият факултет, а от 2—3 години и филологическият факултет са вече в нови просторни помещения в южната част на града.

И тук търсено, както и във всички университети, започна от малко строгия портнер. Ствърде служебен вид той ми поиска да депозирам официална молба до декана, но след моите разяснения, че времето ми е много кратко, той се обърна към мадам Февр, ръководител на административната служба. И сега любезността и готовността за услуга бе проявена в пълната си сила. Мадам Февр не само откри в университетската архива запазеня фиш от следването на Михайловски, но и на два пъти иска разяснение от декана, а след няколко часа имах в ръцете си копие от този единствено запазен документ. Още един път merci Madame...

Какво представлява той? Обикновен студентски фиш, от който се вижда, че „Михайловски Стоян Николаев“, роден на 7/19 януари 1856 г. в Търново (не е отбелязан гр. Елена може би поради това, че Търново е окръжен център още в турско време), България, е признат за бакалавър-зрелостник по литература (*bachelier ès lettres*) с разрешение на френското Министерство на просветата от 27. X. 1875 г. И макар да не е фиксирана датата на записването в университета, трябва да се предполага, че е по същото време, края на октомври 1875 г. Отбелязано е също така, че през учебните 1875, 1876 и 1877 г. той посещава лекциите на професорите Пизон, Бри, Карл Жордан... Съответно на 15 януари и 15 септември 1876 г. са заверявани триместрите. В графите за изпити обаче при първото следване на Михайловски октомври 1875, лятото 1877 г. не е отбелязано нищо. Изглежда той не се е явявал.

За второто следване — края на 1880, август 1883 г. — сведенията са повече: 9 заверени триместри, повече имена на професори — освен посочените и Маке, Лорен, Готие и др. Освен това тук намираме вече означаване и на успеха от двата изпита за бакалавър по право (*bachelier en droit*) август 1881 и юли 1882 г. и за лисансие април 1883 (изглежда Михайловски не е успял да вземе този изпит при първото си явяване и на 16 юли 1883 г. се явява втори път) и 2 август 1883 г., с който и завършва образованието си... Освободен е бил от представяне на теза (дипломна работа), вероятно като чужденец с декрет от 28. X. 1880 г.

Много интересен и оригинален е начинът за означаване на успеха — с цветове: червен, бял, черен. Деканът на факултета не може да разгадае значението на тези цветове. Тогава любезната мадам Февр се обърна към един от най-старите професори, който разясни, че това са били топки с различни цветове, които изглежда са се давали за всеки поставен въпрос: червените означавали (приблизително) отличен, белите — добър, а черните — слаб успех. Така Михайловски за първия си изпит има три червени и една черна топка, очевидно издържал добре. Но за втория изпит има една черна, една бяла и две червени топки — изглежда недостатъчно. За последния си изпит, с който завършва следването си, е получил четири червени топки, т. е. отличен успех.¹

Този единствен оцелял документ, свидетелстващ за семестри и изпити, нищо не ни казва и не би могъл да ни каже за несъмнено много по-широките научни, литературни и други интереси и занимания на младия Михайловски, за по-интимните страни на живота му... А Екс е давал добри възможности за разнообразен културен живот, макар в последната четвърт на XIX в., когато започва студентстването на Михайловски, градът да живее повече с минала, отколкото с настояща слава на стар и прочут научен и културен център. Твърде голям е броят на културните паметници и музеи, съществуващи и по времето, когато пребивава Михайловски и досега: от римско време, от Средновековието, от Възраждането; от архитектурата и урбанистиката, от науката и живописата...

Попадналият в тази нова, непозната обстановка, увличаш се във философско-религиозни размишления и поетично настроен млад българин, ще да се е заглеждал и възхищавал от прочутата катедра Сен Совьор, издигната още в XII в. и реконструирана през XVI, съхранила римски, готически и ренесансови черти, с много красива манастирска пристройка (*cloître*), със скулп-

¹ В миналото този начин на изпитване и оценяване на успеха ще да е бил твърде много разпространен. И у нас е останала френската дума „бал“ (*balle* — топка) за бележка и оценка, а също така и „балотаж“ (*ballottage* — повторен избор).

тури и картини на художници още от XV в.; от редица други старинни черкви, от Градския съвет (Hotel de ville) с интересна часовникова кула от XVI в., от павильона Вандом, от многобройните други домове с типична архитектура на ранното Възраждане, от немалкия брой на фонтаните: Ротондата, на рибарите, на четирите дelfина. . .

Но още по-голяма е миналата слава на Екс с научните и културните си институти, с институтите към изкуството. Далеч преди пристигането на Михайловски съществуват многобройни музеи: природно-исторически, на стария Екс „Арбанд“ (Arband), за килими, по изобразително изкуство „Гране“ (Granel) — на името на известния художник от Екс Франсоа Гране (1795—1849), оставил голям брой картини, които станали основа за създаването на музей. . . Още от XV в. съществува висше училище за изкуство и занаяти. През 1750 г. в града е създадена литературна асоциация, а в началото на XIX в. — аграрно научно дружество. Едно от най-ценните притежания на Екс е библиотеката „Межан“ (Méjanes) — богата с много ръкописи и редки старопечатни книги (разбира се, и с текуща литература), открита още през 1777 г. и носеща името на маркиз дьо Межан, един от най-културните хора на времето в Прованс и заслужил библиограф. Твърде широка е била, а продължава и досега, мрежата от религиозни частни училища и факултети, стара и прочута е и Архиепископията. . .

На Михайловски, потопен в тази културна атмосфера, ще да са правили силно впечатление тези паметници на миналото и той ще да е използвал огромното богатство не само на университетската библиотека, но и на библиотеката „Межан“. Сам той ще признае по-късно, че в Екс ан Прованс е четял извънредно много и главно художествена литература, а е вземал изпити по право. . .¹ Известна е и неговата упоритост и настойчивост в научните и литературните занимания, за което свидетелствуват писмата, които изпраща до близките си от Екс и Марсилия.² „Вие знаете — пише например на 28. VII. 1876 г. Михайловски на баща си — по-добре от мене какви мъчнотии срещам сега в началото. . . Но дързост и съляпо постоянство водят далеч. . . Ще сполуча прочее, бъдете уверени. . .“³ И той действително сполучва.

Не са останали никакви документи, от които да се определи по-точно кои автори и кои книги чете Михайловски (не са запазени заемни или други бележки и в университетската библиотека, която иначе съхранява подобна документация за своите по-известни читатели, но от малко по-късно време, като например за Пол Валери и др.). Но от по-сетнешните публикации и изказвания, размисления и сентенции на Михайловски, от неговите поетични творби, известна част замислени и написани още във Франция, където широко използва като цитати и епиграфи, а някъде и от по-преки заимствувания мисли от твърде много френски философи и писатели, може да се заключи, че това са най-напред утвърдените в Университета стари латински и по-последни авторитети на традиционната правна мисъл и на някои от по-прочутите негови професори по право. След това идват известни или съвсем непознати философи и поети от XVII и XVIII в. . . . Изобило мислители и писатели, които спомагат за изграждането на един мироглед, който има за теоретична основа философския идеализъм и дори мистицизъм, но един мироглед твърде непоследователен и противоречив, изпъстрен и с борческа обществена активност, бунт срещу злото и неправдите, с вяра в тържеството на свободата. . .

Твърде оскъдни са също така данните и за по-личните, по-интимните страни в живота на Михайловски в Екс. Би могло да се допусне колкото и невероятно да изглежда при особения, но вече утвърден затворен характер на Михайловски, че той не ще е бил съвсем настрана от наситения с най-различни прояви бит на толкова темпераментните провансалски студенти, в който наред с характерните младежки забавления е имало и спектакли и концерти, и политически събрания и митинги, на които са говорили Тьер и Гамбета, за което съобщават „Memorial d'Aix“.

¹ Ив. Кепов, Ст. Михайловски, кратка автобиография, сп. Българска мисъл, год. III, 1928, кн. 2.

² Много често Михайловски е пребивавал в Марсилия, тъй като Екс е само на 29 километра от голямото пристанище — врата на Франция към Изтока, където са имали кантори и български търговци. А дълго време (в определен смисъл и до днес) университетите в Екс и Марсилия са имали общо ръководство. В Марсилия са били Медицинският и Техническият, а в Екс — Юридическият и Филологическият факултети.

³ Ив. Богданов, Ст. Михайловски — поет, трибун и мислител, 1947, стр. 31.

При всичката младежка поза и декларативност не подлежи на съмнение искреността на патриотичните подбуди и горещото желание да се притече на помощ на отечеството. И наистина, получил така дългоочакваната сума (изглежда от Благотворителното дружество в Букурещ и вероятно по настояване на С. С. Бобеков, тъй като с писмо от 20. VIII. 1877 г. от Монпелие му благодарят), тръгва за родината. Пристига в Румъния и специално в гр. Яш още в края на август. Колкото до митарствата му при пътуването му може да се съди пак от неговите признания — пътувал десет дена от „Франца“, лежал няколко дни болен в Ленберг (Лвов) и Сушава, нямал средства да се придвижи от Яш до Букурещ, където са неговите приятели. . . Най-сетне се добира до родината, но войната е вече към своя край и веднага след подписването на Санстефанския договор той е зачислен в администрацията — най-напред в Свишов, а след това в Търново и другаде — на освободеното отечество.

Чиновническата кариера обаче не го увлича. А поради независимия си характер и открито изразяването си възмущение от неправдите и бюрократизма, от подлизурството и угодничеството той често е уволняван и за около две години сменя няколко служби. . . Не му върви и в адвокатството. Временното увличане в политическия живот — редактор е на вестниците „Софиянец“ (София), „Народний глас“ (Пловдив) — му дава възможност да демонстрира пак честните си, макар понякога и политически наивни, позиции на граждани и публицист. Не се отказва обаче от намерението да завърши образованието си. Моли още през март 1879 г. отново своя приятел Бобчев (който е студент в Москва) да му помогне при отпускането на стипендия за „Московский юридически факултет“.¹ Неуспял да уреди заминаването за Русия, Михайловски обаче получава отпуснатата от българското Министерство на просветата за Франция стипендия и в края на 1880 г. се озовава пак в Екс ан Прованс, където след тригодишно учение наистина успява да завърши юридическото си образование.

Ако преди 4—5 години деветнадесетгодишният младеж е правил впечатление със своята необщителност и затвореност, колко повече той сега се уединява, когато има за състуденти младежи и девойки, от които той е с няколко години по-възрастен. Осигурен материално, той се заема както с изпитите си в Юридическия факултет, така и с още по-интензивното четене на любимите автори. Продължава да търси все по-редки издания, да пълни тетрадки с бележници с мисли и афоризми, за да навлезе в религиозно-мистичната философия, от която идат едни от основните елементи на неговия мироглед. Наистина последната година от следването му не е лишена пак от тревоги поради нередовното изплащане на стипендията. Дори пише на баща си от 31. I. 1883 г.: „Аз вече съм решил да си забия главата за негде, за Америка или Индия — да ида да си търся хляба на край света. . .“² Но всичко се урежда. Той завършва и през лятото на 1883 г. се завръща в България. Малко са конкретните данни за онова, което е възлунувало поета Михайловски по време на повторното му пребиваване в Екс. Знае се, че е изпращал дописки в пловдивския вестник „Марица“ под псевдоним „Викенти Розенберг“ и че преживява дълбоко любовно разочарование. . .³

Споменатото признание, че още във втората година на своето пребиваване е имал вече пет тома „съчинения“, както и други някои данни свидетелствуват, че по време на близко петгодишното си пребиваване във Франция изявилият се още като лицист млад поет не престава да пише. От тези „томове“ своевременно са отпечатани в края на 1876 и през 1877 г. в букурещкия вестник „Стара планина“ стихотворенията: „Към България“ (бр. 34 от 8. XII. 1876 г.), „Към моите братя българи“ (бр. 40 от 5. I. 1877 г.), „Вярата ми в бъдещето на България“ (бр. 51 от 14. II. 1877 г.). А във връзка с Освободителната война в букурещкия вестник „Българин“ (бр. 51 от 14. XII. 1877 г.) се появява и стихотворението на Михайловски, посветено на руския император Александър II „La voix de la Bulgarie. A sa majesté L'Empereur Alexandre“.⁴ „О, мила ро-

¹ Н. Жечев, Из кореспонденцията. . . , стр. 131.

² Ив. Богданов, ц. с., стр. 48.

³ Пак там, стр. 37.

⁴ По сведения на Ив. Богданов, (ц. с., стр. 31) това стихотворение се появило най-напред във френския в. „Orient“ и оттам било препечатано в „Българин“. От справките, които направих в Екс ан Прованс и в Националната библиотека в Париж (при помощта, разбира се, и на специалистите библиографи) се оказва, че по това време във Франция не е излизал вестник с подобно

дино, родино окървавена — се обръща с искрено дълбоко синовно чувство младият поет към окървавеното отечество. Макар и в някои от стихотворенията да не липсват сатирични ноти, патриотичното чувство, синовната признателност тук са основната емоционална атмосфера, тъй като те са израз на носталгията и на желанието да се притече на помощ на сънародниците си, вдигнали се на борба, а след това понесли терора и изстъпленията на поробителите. По родолюбивия си патос, поетичен маниер и стихотворна техника те не надхвърлят просветителския облик на умерените родолюбци от „Стара планина“. И тук, в тези първи работи, в които не е изявен още напълно характерният поетичен почерк на бъдещия сатирик, трудно би могло да се търси въздействие на френски автори. Но в патриотичната приповдигнатост, в сравнително взето лекия и незатлачен, както в по-късните му работи с разсъждения, стих, в по-ясната, но риторична образност, без убиващата поетичния живец рефлексивност, би могло да се съзре някакъв далечен отзвук на младия Юго...

Към многотомните ръкописни „съчинения“ принадлежат и — в това няма съмнение — отпечатаните по-късно през 1884 г. в Периодическо списание: „Susperia de profundis“ (кн. 8), „Нашите деди. I. Боян магесникът“ (кн. 10), „II. Поп Богомил“ (кн. 11) и „Reliquiae“ (кн. 12)². Така за „Боян Магесника“ имаме признанията на младия поет, нелишени от авторско самочувствие (в писмото му до Бобеков от април 1877 г.): „Миналата година съчиних поема под надслов „Боян Магесника“ — (из българската история), която, уверен съм, няма да (на)прави срам на българската литература“¹. Като приемем, че поетът не е нанасял поправки и допълнения (за противното няма доказателства) — може да се каже, че с тази написана още през 1876 г. поема се разнообразява и обогатява в идейно-тематично отношение творчеството му от тези ранни години. Наситена с известни баладични елементи, тя възсъздава по ироничен път образа на най-малкия син на цар Симеон, Боян, забулен с толкова легенди. Този учен и поет, магесник и народен учител е представен общо взето като отрицател на ретроградността и мракобесието, като реформатор и борец за свобода и прогрес. Или по думите на баба Яна — „набожната“, „придворната“, „смирената“, „премъдрата“, „речистата“ и т. н. готвачка, — той знаел да „предсказва“, всичко да „предусеща“, „в книгите се ровел“, бил „философ“ и „първоверховен врач“; говорел злостно, обаче срещу царедворците и първите големци, подигравал се с християнските закони, продавал се на дявола, дружал с демоните, обръщал се на бухал и т. н. Носеща общо патриотичния дух на първите му работи, но вече със специални интереси към миналото и историята, тази творба на младия автор се отличава със сравнително взето по-голяма поетична култура. Не е лишена от риторичност и многословие, така характерни за все повече оформящия се стил на Михайловски, но все пак има сравнително взето по-голяма яснота и конкретност на образа, по-голяма раздвиженост в композицията.

Другата част от „Нашите деди“ — „Поп Богомил“, която допускаме, че също така е написана в Екс, се отличава съществено от „Боян Магесника“: и по поетовото разбиране за делото на този велик реформатор и борец, и по патоса и начина на изграждане на образа. Наистина поп Богомил е уж борец срещу злото, но това зло е представено така абстрактно и с толкова религиозно-мистична и библийска фразеология (самото подзаглавие на поемата е „Псалми и притчи“) и без всякакъв намек дори за обществената основа на неговата борба, че се превръща в един мистично отвлечен библийски проповедник със съвсем неясна и забъркана философия. Открилите религиозно-дидактични тези и проповеди ще се превърнат постепенно в едни от най-съществени елементи в цялото творчество на поета. Сам авторът ще да е съзнавал твърде голямата разлика между тези две части на „Нашите деди“ и затова „Поп Богомил“ се придружава с бележка, в която обяснява, че за тази изключителна фигура трябвало да си послужи с други по-широки кадри“. Новата „поетическа форма“ — с притчи и химни — твърде малко обаче е по-

заглавие. Може би се касае за вестник със същото име, издаван в Цариград? Проверка на това предположение обаче не ми бе възможно да направя.

¹ Авторът не ги подписва. Изглежда е настоявал името му да не се съобщава. И за последните му работи редакцията е била принудена да посочва: „От автора на „Susperia de profundis““. А собствените си бележки и обяснения подписва с Х.

² Н. Жечев, Из кореспонденцията... стр. 127.

могнала за пълноценното очертаване образа на тази „строга“ и „апокалиптична личност“.¹

За годината на написването на „Susperia de profundis“, първата отпечатана работа на поета в „Периодическо списание“, е отбелязано „188. . .“. При втората публикация под заглавие „Echhanasia“ (Лека смърт) в сборника „Novissima verba“ през 1889 г. датата на написването е променена и уточнена — „Ницца (Франца), 1878.“ Цитираните писма обаче показват, че по това време Михайловски не е нито в Ница, нито във Франция. Очевидно датата е стрешена. Тя би могла да бъде 1876 или първата половина на 1877. Безспорното и важното е, че поемата е написана във Франция при първото следване на Михайловски. По замисъл и поетична реализация това е някакво продължение на песимизма от „Поп Богомил“ (ако приемем, че е писана по-късно), само че на по-гражданска и актуална основа. Пасивността и черногледството, безизходността и отчаянието, представени като „крайвечна мрачна болест“ на славянските народи и по-точно на „новото словенско поколение“, както гласят поясненията на поета, са така неприсъщи изобщо на младежката душа и толкова невероятни и погрешни, що се отнася до славянската младеж, че едва ли заслужават опровержение с такава късна дата. Съвременниците се обявяват рязко против тази „чудовишна идея“.²

Героят на тази поема отхвърля съдбата, отхвърля славата и младостта, музата (поезията) и истината — различните превъплещения на смъртта. Само когато му се явява истинския си вид, именно като смърт, той с някакво пълно примирение и убежденост в безсмислието на живота я пуша при себе си:

И последните думи са славослов на смъртта

Влез при мен, другарко бледна,
Влез при мен! Добре дошла!
Влез, богино милосърдна,
Теб очаквах досега.

Влез, царице на тъмните,
Влез, о, майко на нощта,
Влез и прекрати ми дните,
На пръстта предай пръстта!

О, бъди благословена!
Всепрославена бъди!
Нека цялата вселена!
Днес запее теб хвалби!

¹ Ето и самата бележка-обяснение, а и посвещението: „В избора на един план за Нашите деди нам се видя твърде уместно да представим светлейшите и високославни лица на Бояна и Богомила в няколко исторически Балади. Но ако фантастически лик на Бояна Магесника може да се характеризира с висперечената поетическа форма — за строгата и апокалиптическа личност на Поп Богомила са нужни по-широки кадри. Ние изменихме следователно планът си и се опитаме да очертаем в цял един ред химни и притчи, вероучението и пастирската възторженост на знаменития български първосвещеник и реформатор

Господину Петру Генчеву посвещавам настоящите страници.

(Пер. списание, 1884. кн. 10, стр. 114).

² Авторските пояснения се съдържат в посвещението:

„На графиня О. . . В. . . ска, в Ница

посвещава се настоящата поема.

Вие ме подканихте да очъртая, в няколко стихотворения мрачната болест, от която страда новото словенско поколение; вий пожелахте да характеризирам, в няколко страници, това безпримерно в историята явление (? р.), което се простира от бреговете на Балтийското море до солунските твърдини, и което мнозина публицисти нарекоха общесловенско зло, —

Ето исканата ви поема.

Простете за недостатките, които срещнете в нея, — припомнете си, че в нея има само една достатъчност: преданността ми към вас.

(Периодическо списание, 1884, кн. 8, стр. 133).

18. . .“

Този мрачен песимизъм, така чужд изобщо на българския дух и особено на атмосферата в първите години след Освобождението, когато са толкова живи възрожденските литературни традиции, е учудил и озадачил редактора на „Периодическо списание“ Васил Д. Стоянов. Затова той при дружил поемата с една „обстоятелствена“ редакционна бележка, в която сочи „мрачната и невярна идея на поемата“, но въпреки това редакцията се съгласила да я отпечата, защото все пак авторът се занимавал с „проблемите на духа“ и показал „доста дарба към поезия“.¹ Но и в този славослов на смъртта Михайловски остава верен на противоречивата си природа, изявяваща се още в тези първи негови работи. Така например думите на съдбата представляват такива борчески, динамични и приповдигнати стихове, които са пълно отрицание на отчаянието и безизходността, прозвучават още в онова време като истински жизнелюбни химни

Напред! Животът е сражение!
Напред! И прав всегда ходи!
Напред, макар към поражение!
Ако ще паднеш, прав падни!

Не чакайте всегда сполука,
Но в себе вярвайте всегда —
Такъв аз земната наука
Напред, бащи! Напред, деца!

По-късно тези стихове под заглавие „Напред“ и като отделно стихотворение са поместени в началото на сборката „Novissima verba“ (1889).

„Reliquiae“ (из старите ми тетрадки)— последната публикация в „Периодическо списание“ от 1884 г. и писана вероятно при второто пребиваване на поета в Екс е пропита пак с отчаяние и безперспективност, но изворът е от по-конкретен и определен повод. Изглежда през изминалите две-три години младата провансалка, обект на любовното му увлечение при първото следване, ще да го е забравила и изоставила. Силните чувства стават основа на стихове, които с по-изповедния си лиричен облик са нещо рядко срещано у Михайловски. Те са непосредствен израз и оглас на преживения тежък „удар“

А ти ме взе кат цветна китка
и ме разкъса лист по лист
Прегърна ме и ме захвърли
Като нищожно забавление
на сатанински си каприз. . .

¹ Много характерни са тук възраженията на Васил Д. Стоянов (редакционната бележка не е подписана, но тя безспорно е дело на главния редактор) срещу „невярната идея“ на непознатия автор за славянството. Макар да е бил известен с умерените си, дори консервативни идейно-политически позиции, редакторът на „Периодическо списание“ не може да допусне, че подобна мисъл — „недостойна за духа и сърцето на словенина“ — се развива от българин. Страхува се, че някои биха заключили, че у нас изобщо така се мисли за славянството, че това е „типът на българските днес съждения, на българските възрения на настоящето и бъдещето на словенината“ (изглежда дружба му с Божена Немцова, Я. Неруда, Витеслав Халек и други в Прага, по време на следването му там, ще да е оставила добри спомени, чувства и мечти за славянско единство. . .). Затова и бърза да изрази „най-тържествено своя протест срещу такова заключение“. Осъжда непознатия „съчинител“ — „краен, ожесточен песимист“ — че разпространявал своя песимизъм и върху славянството и че искал да представи славянството като „същество, лишено от всичко онова, което може да бъде свято за човека“. Подобна представа, дадена в такъв „изопачен — извършен вид“ можела само да покърти и възмути всеки славянин. А по думите на редактора „Словенинът“ — „с пълно право държи високо знамето на светлата всеславянска идея, идеята на бъдещето, истинско, взаимно братолюбие и благоденствие на човечеството посредством разпространението на здравата и благотворна култура на Словенството“... Изразил по такъв категоричен начин несъгласието си с невярната мисъл за славянството, а и вярата си в светлото му бъдеще, Васил Д. Стоянов използва този случай, за да се обяви също така открито, смело и срещу апатията и липсата на културни интереси на съвременниците, да обвини интелигенцията „отсам и отвъд Балкана“, че „лапти“. . . за имоти, за охолно живене и за всякакви земски наслаждения. . .“ (Пер. сп. кн. 8, стр. 145).

Въпреки всичките остри бележки и уговорки, самият факт на отпечатването на „Susperia de profundis“ ще да е полагал младия и неизвестен „съчинител“, затова „Боян Магесника“ има следното посвещение: „Господину В. Стоянову посвещавам настоящата „Историческа балада“ Х“.

О, срам на тебе, която първа
предателски осуети
Младешките ми надежди
И ме направи да изгубя
възторжените си мечти!

Така се обръща покрусеният поет към оная, която от ненаситните му „жажди“, от „нежността“ и „щастieto“ му направила „две шепи пепел, прах и кал“. . . Но от понятията болка, породен от реално преживяване, той преминава отново към песимистични генерализации, към сентенции и заключения, с които определя жената ни повече, ни по-малко като „творение злобно и нечисто“, „петно в небето“, създадено от „камък и кал“. . . Ще минат 3—4 десетилетия и дружбата му с друга (дошла в България) французйка — Маргарита Ламбрам-Стойчева — ще му достави толкова радост, но вече в зрялата му възраст. . .¹

Към работите на Михайловски, писани във Франция (документирано пак от собственото му признание и означавания) трябва да отнесем и тринадесетата глава от „Novissima verba“ — „Какво си бърбореше дядо ми“ с епитаф „Dominus vobiscum“ (Бог с вас) от цикъла „Rinford-zando 1880—1882“, датирана — „1881, май 1, Марсилия“. И тук настроенията са мрачни, поради злото изобщо в живота. Има и язвителност, ирония. А в безкрайните и досадни изреждания бихме открили и обществено по-целенасочени и верни (обаче не поетични и съвсем грубо изразени) мисли за онова кое е потребно „на скотове животинки, чловечета гадинки“. Дядото се моли на бога

Дай ум, на който ходи
По вестници да драци
За правдини народни,

.
На патриарси, папи,
хахами и сатрапи,
калугери, левити
псалти, архимандрити,
молли, митрополити,
отшелници, мюфтии,
Апостоли, кадии,
Дай джебове, коремни
и приходи големи. . .

Почувствувал, че е попреминал границата и на най-елементарните изисквания за поезия и художественост (например за онези, които търгуват с родината и патриотичното чувство, казва, че си хвърляли „сополя“, „връх знаме и народност“), младият автор прибавя следната бележка: „Писано в твърде бурни времена, настоящото стихотворение съдържа някои предалености, може

¹ Твърдението, че по-късно Михайловски не препечатва никъде, в нито една от следващите си книги „Reliquiae“ (Ив. Богданов, ц. с., стр. 21) не трябва да се приема в абсолютен смисъл, тъй като една значителна част е включена, вмъкната в поемата „Кадрил на смъртта“ от „Novissima verba“ (отбелязано още в рецензията на Алеко Константинов в „Периодическо списание“ през същата година). Така пета фигура (част) от „Кадрилът на смъртта“ думите на кавалера (Той) са куплетите от първи и втори раздел на „Reliquiae“. Прибавени са само няколко нови куплети или са променени някои стихове

В „Reliquiae“

О, срам на тебе, която първа
предателски осуети
.
О, срам на тебе, срам на тебе
жена, която ме покри
.
С усмивки прелестни и нежни

В „Кадрилът“

Проклевам те, о, ти която
предателски осуети
.
Позор на тебе, злостна жена,
о, ти, която ме покри
.
С напеви, с прелестни улыбки

Очевидно с промените са избегнати някои повторения или по-сантиментални обръщения (още повече, че са взети съвсем направо от Алфред дьо Мюсе — Honteà toi е буквално преведено „срам на тебе“), но по същество смисълът не се изменя. Съвсем от друг характер, според задачата на цялата поема, са и думите на дамата (Тя), а в явен дисонанс „пропява“ и оркестърът — „Садил а мома край море лозе, край море лозе с бяло грозде. . .“

би, но... castigat rirando mores (наказвай като осмиваш нравите), както казва Santeuil¹. „Бурните времена“ по всяка вероятност трябва да отнесем към сблъскванията на Михайловски с нашата действителност в периода 1878—80 г. като служител в администрацията и първата година от повторното му пребиваване във Франция с впечатленията му от френското общество, с трудностите по издръжката... когато изобщо започва открито да се възмущава от угодничеството, лицемерието, фалша...

Към първите печатани работи на Михайловски нашата тогавашна (от 80-те години) културна общественост, малцината литературни критици и писатели проявяват твърде голям, дори необичаен интерес. В почти всички вестници и списания се появяват рецензии и отзиви, в повечето случаи положителни, дори и възторжени. Този прием може да се обясни най-напред с това, че всички тези публикувани поеми и стихотворения означавали появяването на едно ново име в твърде бедната ни с поети литература. Само Вазов (макар и не винаги да е бил добре и правдиво оценяван) познават читателите, който още от годините на Освободителната война е навлязъл в тяхното съзнание. Всички живеят с познатата тематика и национално-патриотичния патос на неговите творби. Авторитетът му е всеобщ, изпъкващ по най-безспорен начин, особено когато се сравни с опитващи перото в онези години бездарни или с незначителен талант автори като Бадабанов, Попович, Кисяков и др. И изведнъж се появяват стихове, които правят силно впечатление не със своята изисканост и „гладкост“, а с новите си, почти непознати дотогава в нашата литература идеи, образи, чувства. Именно тази новост по отношение на емоционално-мисловното съдържание е която на второ място привлича и събужда интерес, предизвиква възторзи. При това повечето от рецензентите и главно по-голямата част от читателите чувствуват, че е направен опит да се разшири идейно-тематичният кръгзор на българската литература, но не успяват да разберат добре нито тези доста чужди на българския дух нови мисли и настроения, нито дори да ги приемат като вътрешна убеденост...

Така Алеко Константинов (той излиза в „Пер. сп.“ с отзиви за отпечатаните през 1889 г. първи книги на Михайловски „Поема на злото“ и „Novissima verba“) определя „Euthanasia“ (новото заглавие на „Susperia de profundis“ в „Novissima verba“) по „величието и пълнотата на изражението си“, като „украшение на нашата поезия“; с малки поправки... „тя не би останала незабележена и в много по-богати литератури в Европа“.¹ За твърде активния през 80-те години публицист и рецензент Петър Пешев „Novissima verba“ се отличавала с „ясност на мисълта“ и със „сила на стиха“, и с „богатство и чистота на езика“..., а „бляскавата картина“ в „Кадрилът на смъртта“, „пленива читателя“.² И за Никола Бобчев Михайловски е „истински талант“,³ за Ал. Тодоров-Балан Михайловски е „писател“, който демонстрирал „незначителна инвенция“,⁴ и т. н.

В почти всички отзиви Михайловски е сравняван с Вазов. Това е съвсем понятно, тъй като Вазов е най-изявеният наш писател. Но и вероятно защото веднага се е набивало в очи различието в идейно-художествените позиции, в тематиката, в духа изобщо на творбите на двамата автори. И което е по-куриозно — обикновено (разбира се, отнася се повече за случайните рецензенти и критици-любители) предимството се дава на младия Михайловски. Дори съвсем неубедително и малко наивно тук Пешев се опитва да теоретизира и да докаже, че макар у Михайловски да имало несъвършенство в стиха, нестройност, че поетът не умее да „ритмува“, че у него липсвали „лъскавина“, „гладкост“, „лустро“, каквито имало в стиховете на Вазов, той бил „изкусен майстор“, защото не обръщал внимание на „дреболиите“, не ковял „изкуствено ритми“, които често разваляли мисълта... А проявяващият се като демократ и прогресивен публицист, макар и с неособено изяснени и стабилни идейни позиции и със съвсем любителски интереси в литературата, Георги Кърджиев дори пише (малко по-късно) голяма статия, „книжовна разправа“ (в смисъл на разговор) „Вазов и Михайловски“. В нея той иска да защити твър-

¹ Novissima verba, 1889, стр. 60. Santeuil, J'an de (1630—1697), френски поет, автор на религиозни химни. Този свой лозунг той дава на палячото Доминик, за да го постави в театъра.

² Периодическо списание, 1889, кн. 32—33, стр. 382.

³ Сп. Искра, г. II, 1889, кн. 5, стр. 310.

⁴ Сп. Труд, г. II, 1889, кн. 12, стр. 1512.

⁵ Периодическо списание, кн. 37—38, стр. 288.

дението си, че Михайловски е „по-горен“ от Вазов, че стигнал до „височини на мисълта и дълбочини на сърцето“, до които Вазов или не достигнал, или не искал да се изкаже. . .¹

Появяват се обаче и няколко отрицателни отзиви. Критиката на творчеството на Михайловски (по-специално „Поема на злото“) например в сп. „Съвременник“ се прави не само заради литературните недостатъци, но главно с оглед актуалните идейни и обществени задачи² или изключително заради неправилното или противоречиво отношение на поета към жената — „низко понятие за жената“, както се твърди в един от първите вестници в защита на създаващото се женско движение.³ Най-сериозна и аргументирана е статията (неподписана) на дебютиращия Д-р К. Кръстев в „Периодическо списание“.

За какво е критикуван Михайловски почти от всички рецензенти, включително и най-големите му хвалители? — За песимизма и неправилното отношение към славянството и жената, за лоши или недостатъчно поетични стихове, за пряко заимствуване от някои френски поети. След първата, твърде остра редакционна бележка на редактора на „Периодическо списание“ Васил Д. Стоянов, бихме посочили рецензията на Алеко Константинов за „Novissima verba“. Наистина съвсем очевидни са пресилените и общохвалебствени заключения на Алеко за книгата, тъй като те не отговарят на действителните ѝ поетични качества, а и не произтичат или трудно се съгласуват с онези анализи и разбори, които писателят е направил на интересувашите ни тук „Euthanasia“, „Кадрилът на смъртта“ и някои други. Преди всичко А. Константинов също така не може да приеме и отхвърля ярко изразения в „Euthanasia“ песимизъм на Михайловски и особено опита му да представи като негов носител „младото словенско поколение“. И с доводи от историята и съвременността, от обществения живот и литературата на славяните доказва, че славянството изобщо и самото „словенско поколение“ не е преждевременно остаряло, не се е отделило от пътя на цивилизацията и прогреса — изобщо не съществува никаква „mal slave“... Вярно е, че в момента славянството било на сравнително взето по-ниска степен в областта на културата. И за това закъсняване Алеко направо сочи като причина формите на управление и държавните мероприятия на противонародните правителства. „Но недейте бърза, господни автори — отговаря темпераментно писателят-демократ, дълбоко явяващ в бъдещето на славяните и за да покаже, че те не шумят, но се вгълбяват в себе си, прибавя на френски — Les slaves ne bougent pas, ils se creusent.“ И ако един Мицкевич и Гогол — Алеко признава това — в края на живота си са стигнали до мистицизъм, този мистицизъм не е успял да пусне корени сред славянската интелигенция. И привежда примера с Толстой, — „стигнал върха на славата“ — намерил успокоение в сближаването с живота и мировъзрението на простите хора. . . „Но няма със сегашния си живот представлява такъв хладен песимист“.⁴ И писателят е доволен, че при втората публикация на „Susperia de profundis“ („Novissima verba“) писмото-посвещение, където поетът приписва на славянството най-мрачната философия, е изоставено.⁵ Когато говори за „Кадрилът

¹ Записки по мисълта и делото, год. I, 1893, кн. 9—10, стр. 13. Тази статия е отговор на личното писмо, което изпраща Христо Максимов (Мирчо) на Г. Кърджиев, в което изразява несъгласието си с неоправданото надценяване на Михайловски. — Вж. арх. ф. на БАН, ф. Г. Кърджиев, № 30, писмо от 30. III. 1893 и „Народнически илюзии и художествена правда“, 1963, 1963, стр. 192.

² Сп. Съвременник, год. I, 1889—90, кн. 1, 2, 3. В „Novissima verba“ Михайловски отговаря с аристотелическо високомерие на тази остра критика със стихотворението „Odi profanum vulgus“ (Мразя простата тълпа): „Не, няма да простра//към теб ръка да ти се дам за няколко убийки // да присъединя // към твоето празно охкане светите си въздишки.“

³ Ив. С. Руховска, За възгледите на Михайловски за жената, Женски свят, год. I, 1893, бр. 19—24. Много характерно и показателно е тук позоваването в тази „студия“ на Белински, Добролюбов и преди всичко на Некрасов, за да се покаже отношението на руския поет към жената и да се противопостави на възгледа на Михайловски.

⁴ Пер. сп., стр. 381. Не без основание е изказано предположението — като се има предвид отношението на Михайловски към революционното и социалистическото движение, изразено още в първите му публикации — че под „mal slave“ той може би е разбирал именно това движение в Русия, а в известен смисъл и в България (вж. Г. Цанев, Първи борби в критиката, сп. Пламък, 1965, кн. 12, стр. 87).

⁵ Такова задоволство изразява и такъв почти без уговорки хвалител на Михайловски, като П. Пешев — поетът се освобождавал от „тъмните философско-теологически сюжети“ и излязъл „победител“ над отчаянието и безнадеждността, присъщи на първите му работи. . . Сп. Искра, год. II, 1890, кн. 5, стр. 310.

на смъртта“ (съдържащи части от Reliquiae) и цитира някои други стихотворения („Съвет“), за да докаже неправилното и противоречиво отношение на Михайловски към жената, писателят хуманист, ратуващ за равноправно положение и достойно отношение към жената, възкликва: „Какъв цинизъм! Какво презрително отношение към човешкото достойнство на жената!“

Многобройни — сполучливи и уместни — са и критическите бележки, които Алеко прави на формата на поезията на Михайловски. Всъщност по-голямата част от рецензията му за „Novissima verba“ е безпощаден критичен разбор на слабостите в стиха на Михайловски. „Ни в едно, ама буквално ни в едно стихотворение не е издържана докрай чистотата и гладкостта на формата“ — твърди Алеко, като цитира не един, не два примера за неправилно римуване, за неиздържани стихове, за лошо употребени думи и за. . . заимствуване от Алфред де Мюсе. И със свойствения си стил — свободно се шегува и иронизира поета, възкликва и обвинява. . . Например като привежда съвсем смешните и неподходящи междуметия като „Ахъ“, „кяху“, „баху“ и т. н. от „Кадрилът на смъртта“, се обръща така: „Ако сте искали, господин авторе, да изобразите в игрива трагично-комична форма великосветската пустота, нема не намерихте друг начин освен онзи, образци от който цитирахме по-горе? Че това юмор ли е, ирония ли е? Да, ирония е то и зла ирония саркастическа, но не на великосветската пустота, но над бедната, оскърбена в падения случай поезия“.¹ А и още по-рязко: „Нямаше да загуби българската изясня литература много, ако почитаемият автор не беше ѝ подарил стихотворението „Какво си бърбеше дяло ми“ — споменавайки пак грубо натуралистичните думи в стихотворението.

Младият д-р К. Кръстев цитира пълния текст на това стихотворение, за да заключи по същия начин, че то е образец на липсата на вкус към поезия, на постически „инстинкт“, „класичен пример, в който поезията е заместена с думи и стихове, а вдъхновението с ритми и стъпки. Rirendo castigare, но и то си има граница. . . Какви са тия цинизми?“.² Изобщо Кръстев много по-пълно и по-задълбочено анализира художествените особености и по-точно слабости на поемите на Михайловски. Явен също така е и стремежът му да характеризира творческата индивидуалност на поета, техническото майсторство, особеностите на стила и езика. И успехите на критика са безспорни. Той направо заявява, че Михайловски не може да прави стихове (и тук възразява остро на Пешев), че риторството и фразата заемат мястото „и на чувството, и на поетическата метафора“. За да илюстрира пък по-прякото влияние на Мюсе върху Михайловски (в „Кадрилът на смъртта“) той прави много интересни съпоставки

у Мюсе
C'est la jeunesse, c'est tes charmes
Qui m'ont fait désespérer
Et, si je doute des larmes
C'est que j'ai te vu pleurer

Honte à toi! Tu fus ma mère
De mes premiers douleurs

у Михайловски
Отчаяние какво нещо
От тебе се научих аз
В плача ако не вярвам вече
Това е теб, защото видях
Да рониш съзри час по час

На мойта гибел ти си майка
Ти горестите ми роди!

Критикът не знае дали тук се касае до съзнателно копиране и превеждане или пък до повторение на неща, които авторът е прочел някога. . . И тъй като е несигурен, заключава многозначително: „Впрочем нашата длъжност се свършва с констатиране на факта; длъжност на самия автор е да каже истината.“³ Очевидно като цяло „Кадрилът на смъртта“ носи много нещо от общия облик и дух на произведенията на Михайловски, но на места заимствуването е съвсем близко и безспорно.

Младият Кръстев е доловил и друго нещо много важно. В тези първи работи на Михайловски липсвал националният, българският елемент. Или, както той се изразява, в нито една от творбите му нямало „българщина“. На първо място по чуждия си и „парижки“ тон поставя „Кадрилът на смъртта“. . . От откриването и посочването на слабостите в стила и езика, от противоречията в художествените позиции на поета критикът отива и по-нататък, към общата характеристика на таланта, към по-категорични и синтетични изводи и заключения. А те са: Михай-

¹ Пер. сп., кн. 32—33, стр. 384.

² Пак там, кн. 35, стр. 785.

³ Пер. сп., кн. 35, стр. 769.

ловски не е лирически поет, у него мисълта заменя чувството; неговото призвание е дидактичната поезия, а силата — сатирата, баснята, епиграмата. В по-сетнешните си работи („Литературни и философски студии“, „Млади и стари“) критикът ще засили, но и ще позатъмни разсъжденията си за противоречията у Михайловски и ще го обяви за „психологическа гатанка“. Но и с тази първа своя голяма юношеска рецензия (всъщност цяла студия от осем глави) той успява да види много от характерните черти на образа на Михайловски.

Ако първите стихове от „Стара планина“, посветени на родината, със спонтанно обхванатите младия патриот чувства трудно могат да се свържат и успоредят с толкова разнообразната и противоречива френска обществена и литературна действителност от средата на 70-те години на миналия век, в печатаните в „Периодическо списание“ поеми може да доловим немалко нещо от онова, което — и като мироглед, и като обща поетична култура — Михайловски е научил и усвоил от френските представители на мисълта и на поетичното слово. Разбира се, усвояване на опит, взето в най-общ смисъл и зафиксирани с много цитати и епиграфи. Тук са най-напред авторите философи и поети от XVII и XVIII векове. Така той ще да се е зачитал в чуждите „Опити“ (Essais) на Монтен, в тъй разнообразните и допадащи му богати „Мисли“ (Pensées) на Паскал. До края на живота си Михайловски продължава да се връща към философските и поетични разсъждения на любимия автор, като ги използва при много от своите собствени размишления и сентенции. Също така твърде много са му допадали и афоризмите на Лабрюер. След това идат Фенелон и Ларошфуко, Жозеф дьо Местр и Боало, малко известните Арио, Бенсерад и т. н. Би могло да се изброят и още имена, защото се касае за близост в теми и идеи, взети в най-общ смисъл или за отделни цитати и позовавания, но не и за действителни и конкретни влияния, които у Михайловски са съвсем несигурни и мъчно доказуеми. А и философските, и идейно-естетическите позиции на поета са твърде нестабилни и незадълбочени. Художественото му съзнание е нестройно. Дори и в религиозно-етичните проблеми, към които са неговите безспорни предпочитания, той е непоследователен и фрагментарен.

Затова у него може да се срещне съжителство на влияния или по-точно на цитати и мисли, на похвати и форми, дори от най-противоположни по мироглед и стил автори. До песимизма или религиозно-скептически логически построения на поетите моралисти от XVII и XVIII векове ще открием патетичността на романтици като Юго и Ламартин, до Риварол — Ламне, до Босюе — Алфред дьо Мюсе. . . В тези първи работи на Михайловски най-силно и очевидно е влиянието, а дори и заимствването от Алфред дьо Мюсе, Юго и Алфред дьо Вини. С особено старание Михайловски търси, чете и извлича афоризми и басни от съвсем забравени мислители и баснописци, за да ги използва по-късно направо, а някога и съвсем текстуално в собствените си басни и сатири.

Младият български поет — и при първото, и при второто си следване (както и по-късно) — си остава общо взето далеч от най-значителните литературни явления на епохата. Чужд му е например един Бодлер, предшественикът на Рембо и Верлен, който само преди едно-две десетилетия и с живота, и с поезията си, и с песимизма, и със сарказма си е смутил буржоазно-спафския морал, нарушил спокойствието и литературното равновесие, възмутил и пообъркал критиките и поети. . . Не го възвнуват творбите на братя Гонкур и Доде, на Зола и Мопсан, продължили блестящо традициите на Балзак и Флобер, на Стендал и ранния Юго; традиции на реализма и на борческия или с консервативни реминисценции романтизъм, обогатени и с по-голяма философска дълбочина и документирана точност, но и понякога с опоетизирване и приповдигнатост, с първите пристъпи на парнализма и изобщи на декадентството. . . Минават само край нашия поет горещите спорове за реализма и натурализма, за зависимостта на човека и на литературата от обществото и от биофизиологичните закони, за неангажираността на твореца и в защита на l'art pour l'art, за позитивистичната и есеистично-артистичната критика и т. н., с които са пълни литературните издания. Упоителната мъгла на религиозно-песимистичната философия от миналото така замрежда погледа на Михайловски, че той не забелязва и появяват се още през 1872 г. колоритен провансалски герой на Алфонс Доде, подвизаващ се току до Екс, Тартарен дьо Тараскон или романа на Зола „Грешката на абата Морс“ от 1875 г., в който действието се развива също така в Прованс и Екс (тук Зола прекарва младежките си години), или платната на все повече налагащия се в цяла Франция провансалски художник Сезан — роден в Екс, където учи в лицей заедно със Зола. . .

При все това пребиваването на Михайловски във Франция без съмнение се явява един от най-важните фактори за изграждането на неговия твърде настроен мироглед на гражданин, за оформянето на неговото естетическо творческо кредо на поет, мислител. . . При всичката противоречивост на обществените и литературните му позиции в крайна сметка той израства и става един от ярките изобличители на общественно-политическите нрави на буржоазна България. След завръщането в родината си той, който е един от най-добрите познавачи на френски език, ще продължи да се позовава на френските си учители в своята мрачна религиозна философия, но и в непрекъснатия си бунт срещу общественно-политическото зло, срещу нравствената „развала“. . . Ще превежда от време на време отделни произведения, като например „Поема на отчаянието“ („Le désespoir“) на Ламартин (преводът е посветен „Константин Величкову“ — съученикът му от Цариградския лицей), ще пише редица политически брошури на френски, ще изпълва вестниците, които редактира, със статии също така на френски, ще използва този свой втори роден език и при различни политически мисии в Западна Европа, за да защитава националните интереси на България. . .

Много са у Михайловски заучените идеи и мисли от френските автори, които обаче по-малко намираме като художествена реализация, колкото като цитати и епиграми, посвещения и обяснения. . . Или най-малкото — изисква се изключително широко проучване и подробна съпоставка (невъзможна в задачите на настоящите бележки), за да се установи по-конкретно някакво влияние или въздействие. Но и тук резултатите бихме поставили под съмнение с изключение може би на басните му, където заемките са най-очевидни, тъй като общият дух и облик на френската литература, които намираме у Михайловски, са създадени от век на век и от многобройни и различни поколения на философи и поети. . .

Само една малка, незначителна част от работите, които Михайловски е писал и публикувал в периода 1877—1884 г., са в общата патриотична атмосфера на нашата литература от това време. Неговите първи поеми с някои „крайвечни проблеми“ за свободата и злото и главно с открито критичната си и сатирична струя (изработени несъмнено под въздействието на френската литература) разширяват до известна степен естетическия терен на българската поезия, тъй като поетът се стреми да се издигне над битовото и да въведе в българската литература потапените проблеми на духа, на морала. Но до истински „европеизъм“, доближаване до големите проблеми на европейската и световната литература (до които по-късно по-успешно се домогва един Пенчо Славейков, тъй като все пак се опита да постави вечните проблеми на по-широка нравствена основа и без да забравя народната душа) не се получава. Главната причина бе обстоятелството, че крайният песимизъм и скептицизъм не отговаряха нито на историческия момент, нито на светоусещането на българския читател. А изобличенията и сатирата, които се съдържат и в първите му работи и които са все пак интересен и нов елемент в нашата литература, не могат да получат още пълното си звучене, защото са отправени към твърде общи, абстрактни обекти и твърде малко към злото в българската действителност.

По-сетнешните сатири и епиграми, басни и размишления на Михайловски получават истинската си изобличителна сила, защото най-често жизненият материал, темите и образите, емоционалната атмосфера са взети преди всичко от българската действителност. Михайловски си остава „твърде много българин“. И въпреки че е усвоил не малко от философската и литературна мисъл на Франция, духовното му отечество е преди всичко родната страна. Защото, ако при възмущението от порядките в буржоазна България и в желанието да се издигне над тази ужасна действителност, бихме съзрели общия стил на френските поети, в конкретните нападки и възмущения на сатирика се чувства българинът. Дори в езика — зад привидната чужда натруфеност прозира българската лексика. И най-силен е поетът не там, където утежнява стила си с „крайвечни“ мъдрости на френски и латински, а когато си служи с чисто български и даже турски думи, с разговорни изразителни фрази. И бичът, с който замахва уж външно, наглед е изискан, „европеизиран“. Всъщност обаче той плющи върху нашенски физиономии, отеква в българска атмосфера.

Лион — Екс ан Прованс, февруари-юни 1968 г.

¹ В. Пундев, Стоян Михайловски, Библиотека „Български писатели“, т. IV, 1929, стр. 112.